

Шеляг-Сосонко Ю. Р., Дідух Я. П.

ЕКОЛОГІЧНИЙ ІМПЕРАТИВ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

У статті розглядається одна з найважливіших проблем людської спільноти, яка, по суті, починає визначати її майбутнє. Це проблема глобальних екологічних криз, породжена самою людиною. Аналізуються екологічний стан навколишнього середовища в світі та Україні і залежність його від рівня цивілізації, економіки, ринкових відносин тощо. Велика увага приділяється особливостям людської психології і залежності від неї подальшого розвитку людської цивілізації. Для промислово- і сільськогосподарської України з високою щільністю населення і вкрай незадовільним екологічним станом альтернативи вирішенню цієї проблеми, аніж перехід до сталого розвитку на основі стабілізації екологічних умов, немає. Тому в статті пропонуються заходи щодо досягнення цієї мети.

Головною проблемою людства сьогодні усе більше стає забезпечення виживання його в умовах, коли навколишнє середовище дедалі швидше погіршується і наближається до свого кризового, вже невідновного стану, а резерви природних ресурсів - до повного виснаження. Тому сьогодні у світовій спільноті немає більш важливої проблеми ані за своєю значущістю, ані за масштабами, ніж проблема забезпечення сталого розвитку, яка породжена самою людиною в процесі розвитку цивілізації. З одного боку, людині як біологічній

істоті потрібна їжа, а з другого, як суспільній істоті соціальної форми існування матерії - відповідна комфортність, потреби в якій зростають в геометричній прогресії. І якщо фізіологічні потреби в їжі населення так званого «золотого мільярда» 17 розвинених країн світу досягли верхньої межі і практично не збільшуються, то межі комфортності життя не існує. Навпаки, чим вищий рівень цивілізації тим вона вища. Дисбаланс між потребами, необхідними для забезпечення життя, і комфортністю життя «золотого мільярда» перейшов усі

розумні межі і продовжує стрімко зростати. В той же час на планеті 2,5 млрд чоловік недоїдає або зовсім голодує. Від різних алергенів страждає кожна третя людина світу, від нестачі мікроелементів, зокрема заліза і йоду, які внаслідок запровадження екологічно невиправданої системи сільського господарства вимиваються в океан, понад 3 млрд чоловік. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, від забруднення навколишнього середовища щорічно гине 5,2 млн осіб, 4 млн дітей перебуває в кризовому стані, а на лікування хворих розвинені країни витрачають астрономічні суми, що становлять від 1,5 до 3 % їхнього внутрішнього валового продукту. В США на лікування хворих лише від забруднення повітря щорічно витрачається понад 6 млрд доларів. Великою загрозою для здоров'я людей є шкідливі відходи, кількість яких щороку в світі сягає понад 350 млн т, у тому числі 270 - в США. Неякісна питна вода спричинює близько 50 % усіх захворювань у світі [1]. В цілому здоров'я людини від стану екології навколишнього середовища залежить на 20 %, від умов життя - 50 %, від спадковості - 20 % та на 10 % - від способу життя.

Причини, що призвели до кризового стану природу і населення планети, такі: *демографічні*, пов'язані із збільшенням і нераціональним розміщенням населення; *марновитратні* - з різними формами непродуктивного використання природних ресурсів; *виробничі* - з недосконалістю форм виробництва, екстенсивними технологіями та засобами використання і відтворення ресурсів; *гносеологічні* - з недостатністю знань законів природи, їх ігноруванням, рівнем наукових розробок; *духовні* - з недостатнім рівнем моралі, світогляду, виховання; *організаційні* - з недосконалістю форм управління і постійним запізненням із впровадженням законів у практику; *інстинктні* - з генетичним прагненням людини до насолоди життя, марнотратства; *правові* - з відсутністю законів міжнародного та національного рівнів і механізмів їх дотримання, які відповідали б новітній ідеології відносин з природою; *політичні* - з боротьбою за ресурси і панування над світом; *етнічні* - з негативними формами міжетнічних відносин. Отже, вирішення проблеми, що розглядається нами, полягає не лише в усуненні наслідків науково-техногенної революції, пов'язаних з розвитком промисловості, енергетики, сільського та комунального господарств, транспорту, під тиском яких відбувається деградація навколишнього середовища і насамперед його біорізноманіття. Вона значно глибша і пов'язана з триединою при-

родою людини: як біологічна істота людина є елементом біосфери, як суспільна - елементом соціосфери, як трудовий ресурс - елементом виробничої сфери. Але як біологічна істота людина продовжує керуватися на 80 % інстинктами, спрямованими на збільшення комфортності і насолоди життя, стверджує засновник психоаналізу З. Фрейд [2].

Звичайно, більшість дослідників вирішення цієї проблеми вбачає в навчанні і підвищенні екологічної свідомості населення планети, що вже набуло статусу офіційної політики ООН. Це є обов'язковою умовою їх вирішення, і на неї необхідно спрямовувати все більшу і більшу увагу і чимраз більше коштів. За великим рахунком, розв'язання проблеми саме на цьому шляху шукав і наш геніальний В. І. Вернадський [3], коли обгрунтував ідею ноосфери як сфери людського розуму. Проте небували космічні, технологічні та інформаційні досягнення призвели лише до погіршення стану і прискорення деградації природи. Як стверджував вже цитований вище З. Фрейд, докази розуму безсили проти людських пристрастей. І в цьому є великий сенс, оскільки у людини за свідоме та підсвідоме відповідають і структурно, і функціонально різні ділянки головного мозку. І достатній контроль свідомого над підсвідомим-це, скоріше, наше бажання, а не дійсність. В усякому разі шлях цей виявився надто довгим, і досягти абсолюту на ньому неможливо, оскільки це закріплено генетично, і у людини світорозуміння продовжує забезпечувати свідоме, а світосприймання і адаптація до нього - на рівні психічного підсвідомого. Мова може йти лише про досягнення гармонії між ними в інтересах природи, але цьому протистоять інстинкти людини, що як найвисокоорганізованіша істота увінчала піраміду всього живого і панує над ним. Цьому сприяє і спрямованість освіти на планеті, яка призвела до того, як цілком слушно відзначає В. О. Межжерін [4], що людина під правдивим світом стала розуміти лише те, що творить вона, замість того, щоб навчитися його бачити в тому, що творило її. Світова спільнота, і насамперед вчені, вже давно говорять про екологічну загрозу, про необхідність збереження природи, але ситуація лише погіршується. І протистояти цьому поки що не в змозі ані релігія, ані вчені, ані громадський рух, ані державні постанови, ані рішення ООН. Все ще продовжують перемогати інстинкти наживи, споживання і панування, механізмом реалізації яких є світові ринкові відносини, глобалізація яких призведе лише до прискорення і поглиблення кризи. І мимоволі спадає на думку пророцтво давніх єгиптян, що люди загинуть від невміння користатися силами

природи і від незнання істинного світу, або застереження Арістотеля про величезні злочини людини, які кояться через прагнення розкоші, а не необхідного.

В останні 30 років було доведено, що можливості біосфери не безмежні, а екосистеми Землі порушені настільки, що близько 40 % з них відновити вже неможливо. В. І. Вернадський ще в 30-ті роки ХХ ст. розкрив сутність функціонування біосфери, яка полягає в кругообігу речовини та перетворенні енергії, і показав, що автотрофний блок її, насамперед рослини, зумовлює не лише існування усього живого на планеті, а й визначає її геологічну специфіку. Проте у процесі подальшого інтенсивного розвитку людської спільноти, відомого після 50-х років минулого століття як науково-технічна революція, екологічні закони ігнорувалися. Як і раніше, в цей період оцінювалась і продовжує оцінюватись лише утилітарна вартість ресурсів і не враховуються їх екологічні та соціальні значення. Одним з перших на це звернув увагу Ю. Одум [5], який показав, що енергія - це екологічна валюта, якою можна вимірювати результати діяльності людини, включаючи втрати і досягнення, і що запаси цієї «валюти» на земній кулі витрачаються неефективно, а часто і зовсім марно. Тому негативні процеси набули планетарних масштабів і в останнє десятиріччя чітко проявилися у вигляді шести глобальних екологічних криз, а саме: 1) зміні клімату: його потепління, розбалансуванні, повенях тощо; 2) зменшенні озонного шару, що загрожує загибеллю всьому живому від ультрафіолетового випромінювання; 3) забрудненні біосфери (атмосфери, гідросфери, педосфери) хімічними речовинами, важкими металами, нафтопродуктами, радіонуклідами, що включаються у кругообіг речовин; 4) втраті біологічного, екосистемного та ландшафтного різноманіття, а отже, зниженні біотичної продуктивності планети; 5) спустелюванні родючих земель, втрати яких вже становлять 1,2 млрд га і за площею перевищують Європу; 6) кислотних дощів, що погіршують стан лісів і навіть викликають їх загибель.

Реальні масштаби цієї загрози були усвідомлені в 70-х роках завдяки діяльності членів «Римського клубу», які здійснили прогноз глобального впливу економічного розвитку, насамперед розвинених країн, на екологічний стан планети та її населення. Усвідомлюючи це, ООН у 1992 р. в Ріо-де-Жанейро провела конференцію з проблем навколишнього середовища і розвитку, де вперше була проголошена доктрина необхідності відмови від існуючого в світі шляху розвитку, яким йшли і продовжують йти цивілізовані країни, і накреслена програма дій на ХХІ ст. для досягнення сталої рів-

новаги між споживанням ресурсів населенням та здатністю Землі підтримувати життя. Це перша цілісна програма дій, яка охоплює найважливіші сфери людської діяльності: соціальні та економічні, екологічні, ресурсні, міжнародні та національні, а також всі органи влади та верстви населення.

Це єдиний шлях до виживання людської спільноти, альтернативи якому немає, інакше - небуття. Тому ООН у червні 1997 р. скликала 19 спеціальну сесію Генеральної Асамблеї, на якій була прийнята Програма дій з подальшого здійснення Порядку денного на ХХІ століття. В ній підкреслюється, що головним завданням цієї сесії є прискорення виконання всіма державами на основі глобального партнерства прийнятих у Ріо-де-Жанейро рішень, спрямованих на справедливе задоволення потреб сучасного і наступних поколінь. Досягнення цієї мети можливе лише на основі інтеграції і збалансованості економічної, екологічної та соціальної складових системи людина-навколишнє середовище. В зв'язку з тим, що головні показники сталого розвитку дедалі більше погіршуються порівняно з 1992 р., а розвинені країни не виконали рішення ООН щодо виділення допомоги країнам, що розвиваються (0,7 % внутрішнього національного продукту), сесія вжила ряд заходів, спрямованих на поліпшення стану в секторах народного господарства всіх країн і зобов'язала їх до наступної сесії, яка відбудеться у 2002 р., розробити «Національні стратегії сталого розвитку» і повністю виконати зобов'язання, прийняті в Ріо-де-Жанейро. Таким чином, ООН ще раз підтвердила необхідність переходу світового співтовариства на принципово новий шлях розвитку без погіршення навколишнього середовища. Це побудова практично нового суспільства з новим світоглядом, новими: правом, економікою, використанням природних ресурсів і їх розподілом. Це визнання цілісності і неповторності біосфери, її приналежності всім, взаємозалежності розвитку націй, підпорядкування їх розвитку єдиній планетарній стратегії - збереженню біосфери і її функціональної основи - біорізноманіття, яке є фундаментом духовного і фізичного здоров'я будь-якої нації.

Україна є промислово розвинутою сільськогосподарською державою з високою щільністю населення і багатою природою, що лише за окремими показниками поступається Франції та Італії. На жаль, гіпертрофованій і незбалансований розвиток структури народного господарства, насамперед гірничовидобувної, металургійної та хімічної промисловостей, важкого машинобудування тощо призвели до інтенсивного використання природних ресурсів, їх

виснаження та дисбалансу в економічній, соціальній та екологічній сферах. Так, внаслідок нераціональної, економічно неефективної і екологічно небезпечної структури природокористування середня забрудненість України в 6,5 разів перевищує середню забрудненість США. Найбільша в Європі розораність території (56 %), інтенсивне знищення лісів, величезні обсяги видобування матеріальної сировини призвели до розвитку небувалих в Європі за масштабами ерозійних процесів та втрат ґрунту, які становлять 600 млн т на рік. Україна посідає провідне місце за інтенсивністю експлуатації надр і видобуває більше залізної руди, ніж всі країни Західної Європи. На потенційно небезпечні для здоров'я людини виробництва припадає 43 % вартості основних фондів промисловості. Прискореними темпами розвивається ресурсовидобувна галузь, внаслідок чого енергоємність внутрішнього валового продукту в Україні в 9 разів більша, ніж в країнах Європи. Екологічно незадовільний стан мають і поверхневі води України. З 62 найбільших річок дуже забрудненими є 32, а задовільно чистими лише 2. Чистих і дуже чистих вже не залишилось зовсім. Отже, за існуючими нормативами оцінки якості води 88 % річок мають стан води від «поганого» до «катастрофічного», оскільки до них зовсім неочищеними скидається до 1 млрд м³ стоків на рік. Забруднювачами є: промисловість - 60 %, сільське та комунальне виробництва - по 20 %. Одним з важливих дестабілізуючих факторів водно-екологічного балансу стало і підтоплення близько 800 тис. га ґрунтів на території більшості областей півдня України. Викликають тривогу в екологів і лікарів також шкідливі викиди металургійно-паливної і хімічної промисловості, що зросли за останні 30 років у кілька разів і забруднюють, особливо на Донбасі та Придніпров'ї, атмосферу, ґрунти та води. Звідси кислотні дощі, забруднення важкими металами тощо. Забруднення радіонуклідами внаслідок Чорнобильської катастрофи 5,7 млн га взагалі не має аналогів у світі. Катастрофічна тенденція спостерігається і в демографічній ситуації. За останнє десятиріччя середній вік населення зменшився майже на 10 років і поступається практично всім європейським країнам. В останні роки смертність населення перевищує народжуваність на 360 тис. щороку, що, за розрахунками фахівців ООН, призведе за 50 років до зменшення населення України на 40 %. Для порівняння: населення Італії зменшиться на 25 %, а Росії на 28 % [6]. І це лише побіжний перелік екологічних проблем, що негативно впливають практично на всі сфери життя і діяльності населення, включаючи економіку і ви-

робництво. Тому ніякі плани сталого розвитку не можуть бути здійснені без урахування екологічного стану держави, що на даному етапі розвитку цивілізації є вирішальним фактором економічних і соціальних відносин і сталого розвитку взагалі, оскільки це передбачає таке використання природних ресурсів, яке не погіршує екологічного стану, не виснажує їх і зберігає в інтересах прийдешніх поколінь. Отже, сутність екологічного імперативу на першому етапі полягає в розробці: нової концепції екополітики, спрямованої на збалансовані відносини суспільства з природою; комплексу програм поступового усунення диспропорцій в провідних галузях народного господарства; переходу на: новітні економічні, безвідходні та енергоощадні технології; збереження, відновлення та збагачення біорізноманіття та його ресурсів, екосистем та ландшафтів, рекультивуацію деастрованих екосистем та ландшафтів; збалансовану стабілізацію головних видів використання земель. Програми повинні передбачати: а) механізми здійснення державних заходів природоохоронного характеру; б) державне і міжнародне економічне регулювання і стимулювання природоохоронної діяльності всіх власників земель; в) заборону погіршення родючості земель та виснаження біоресурсів.

На нашу думку, доцільно, щоб в програмах були враховані тією чи іншою мірою такі принципи: 1) багатодисциплінарності та багатосекторності, тобто охоплювали також соціальні та економічні фактори; 2) пріоритетності дій, напрямків, фінансування; 3) доцільності збереження рівноваги екосистем, економії енергії та витрат ресурсів; 4) ієрархічності інтересів - національних, регіональних та місцевих; 5) зворотного зв'язку, тобто обговорення програм широкими колами громадськості та врахування їх думки.

Підкреслимо, що особливу увагу в програмах необхідно приділити оцінці стану і сталого використання ресурсів біорізноманіття, що впливає із його ролі в забезпеченні функціонування, підтримки екологічної рівноваги та зменшення ентропії біосфери, яку людина своєю діяльністю змінює в зворотному напрямку, в бік первинного хаосу. Тому збереження біорізноманіття означає збереження і людської цивілізації. Рослинний світ як автотрофний блок біосфери є основою акумуляції та перетворення сонячної енергії, кругообігу речовин, ґрунтоутворення, хімічного складу атмосфери і першоджерелом існування всіх гетеротрофних організмів, включаючи людину. Його опосередковане значення для неї як соціальної істоти проявляється у формуванні духовних, культурних, світоглядних, естетичних, мовних, психологічних, оздоровчих, виховних, освітніх,

наукових тощо цінностей, які є соціально трансформованим віддзеркаленням особливостей природи, насамперед рослинного світу як компонента ландшафту. Природа - це дзеркало, в якому кожна нація знайшла своє відображення. Тому кадастр фітобіоти і розробка питань її збереження займають ключову позицію. І твердження: «Якщо ми хочемо зберегти себе як нація, ми повинні зберегти свою природу і перш за все її рослинний світ» не є перебільшенням. Отже, насамперед необхідно стабілізувати екологічну рівновагу за рахунок вилучення 5-6 млн га виснажених, сильно еродованих орних земель та крутосхилів і згідно з кліматичними та едафічними умовами відновити на них ліси, степи чи луки. Це значною

мірою стабілізує екологічну ситуацію в Україні і наблизить її до середнього для Європи стандарту, де зайняті природною рослинністю території сягають 35-40 %. Паралельно необхідно провести нове резервування 1-1,5 млн га цінних природних територій для наступного їх заповідання до 2005 р. І нарешті, необхідно до 2015 р. виконати Закон України «Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки».

Завершуючи, ще раз підкреслимо, що у природи не можна брати більше, аніж вона дозволяє, тобто не можна виходити за межі толерантності екосистем. Інакше за це доведеться розплачуватися не тільки нам, а й прийдешнім поколінням.

1. Valningthe Global Enviromient-Washington D. (GEF), 1998.-162 p.
2. Фрейд З. Психонализ. Религия, культура - М.: Ренессанс, 1992.-292 с.
3. Вернадский В. И. Биосфера.- М: Мнсль, 1967- 376 с.
4. Межжерин В. А. Человек экологический // Зеркало недели.- 2001.-23 августа.

5. Odum E. P., Odum H. T. Fundamentals of ecology / Ed. by W. B. Saunders.- 1960.- XVII + 546 p.
6. Андрієський І. Д., Коржнев М. М., Шеляг-Сосонко Ю. Р. та ін. Природно-ресурсний аспект розвитку України - К: КМ Академія, 2002. - 109 с.

Yu. R. Shelyag-Sosonko, Ya. P. Didukh

ECOLOGICAL IMPERATION OF THE CONSTANT DEVELOPMENT OF UKRAINE

One of the important problems of human community, which in fact begins to identify the future, has been considered in the article. This is the problem of a global environmental crisis caused by man himself. There have been analyzed environmental conditions over the world and in Ukraine, and its dependence on civilization level, economics, market relations etc. Great attention has been paid to peculiarities of the human psychology and dependence on it the further civilization development. For industrial and agricultural developed Ukraine with the high population density and extreme unsatisfactory environmental conditions there is no other alternative than transition to sustainable development on the base of stabilization of environmental conditions. Therefore in the end of the article there have been proposed the measures to reach this purpose.